

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Страшнюк С. Ю. Повоєнна відбудова та утворення "держави загального добробуту" в західній Європі (1945 - 1973 рр.) // Методичний вісник історичного факультету № 2. – Харків: Консум, 2003. – С. 43 – 55.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА ТА УТВОРЕННЯ
«ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ»
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ (1945–1973 РР.)

Стаття, що пропонується широкому вчительському загалу, є доповнити й розширити уявлення про особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країн Західної Європи у повоєнні роки. Саме аналізом цієї проблеми кривається відповідний розділ підручника з всесвітньої історії 11 класу для середніх загальноосвітніх навчальних закладів¹. У ньому його автори зосередились головним чином на питаннях економіко-політичної та економічної інтеграції країн регіону, зневаживши поза увагою процес трансформації капіталізму як соціального ладу. Між тим досвід розбудови «соціальної держави» в країнах Західної Європи, без сумніву, має вивчатися у нас не тільки на рівні наукових та урядових структур, а й за шкільною програмою. Адже поколінню, що вступає у доросле життя на початку 21 ст., доведеться на практиці доводити і здійснювати «своєрідний вибір України», про який йшлося в червневому зверненні президента Л.Д. Кучми до Верховної Ради.

Як відомо, Європа вийшла із Другої світової війни у стані економічного шоку, політичної дезорганізації та економічного упадку. Хоча сили антигітлерівської коаліції здобули перемогу, вони не змогли поратися з загрозою нацизму вдалося лише за допомогою США. У квітні 1945 р. армії двох нових наддержав зустрілися на Ельбі, de facto розподіливши Старий світ на сфери впливу по лінії Схід-Захід, що пролягла через територію розбитої Німеччини. Ялтинсько-Потсдамська система, яка замінила на зміну Версальській, закріпила цей розподіл Європи на дві антагоністичні табори. В. Черчілль, екс-прем'єр Великої Британії, виступаючи 5 березня 1946 року в Фултоні, штат Міссурі, мав рацію, констатуючи: «...Від Щецину на Балтиці і до Ізміра на Адріатиці залізна завіса впала на континент».

Ця географія була на боці Західної Європи — їй судилася перемога, проте перші повоєнні роки скрізь були надзвичайно

¹ Страшнюк Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. Всесвітня історія: 11 клас. 1939–2001: Підручник для 11 класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. — Вид. 3-тє, виправ. та допов. — Київ: Генеза, 2001.

тяжкими. Колись квітучі міста та регіони, що потрапили у зони бойових дій, лежали в руїнах. Як і на Сході континенту практично в усіх звільнених англо-американцями країнах — Італії, Франції, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії, Данії — гостро не вистачало житла, енергоресурсів, товарів широкого вжитку, продуктів харчування. Карткова система дозволяла підтримувати щоденне споживання 125 млн європейців на рівні 1000-1500 калорій, тобто майже втричі нижчому, ніж у Сполучених Штатах. До того ж протягом 1945 — 1946 рр. в Європі переміщувалось понад 20 млн. осіб, які прагнули повернутися на батьківщину чи, навпаки, адаптуватися на новому місці проживання. Демобілізація армій Об'єднаних Націй створила величезна кількість військовополонених теж створювала додаткові проблеми. Як наслідок повоєнної розрухи, сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь залишались незасіяними, багато підприємств не працювали через нестачу сировини. У 1945 р. виробництво промислової продукції в країнах Західної Європи складало 50% від рівня 1939 р., сільськогосподарської — третину, а за обсягом ВВП більшість країн були відкинута на межі XIX—XX ст.: Австрія — до 1886 р., Франція — до 1891 р., Німеччина — до 1908 р., Італія — до 1909 р.

Лише Велика Британія зберігала ці показники на рівні 1936—37 рр., проте її фінансові ресурси були виснажені. Війна коштувала Сполученому Королівству не лише значних людських втрат, але й 30 млрд доларів, тобто чверть національного багатства; внутрішній борг країни зріс втричі, а зовнішній сягнув 21 млрд фунтів стерлінгів. Економіка Англії так сильно постраждала, що її повоєнні перспективи виглядали не краще, ніж у переможених країнах.

Скрутним було становище й в інших країнах Західної Європи, які перенесли гітлерівську окупацію, а в Іспанії, Португалії та Греції зберігалися авторитарні, напівфашистські режими.

Та найжахливішими геополітичними наслідками війни були для Німеччини. Найбільш розвинута в економічному відношенні країна континенту виявилась поваленим агресором, винним у злочинах проти людства, поділеною між переможцями на 4 зони окупації. Вона втратила на кілька років державність і на десятиріччя — територіальну цілісність. Від площі, яку країна займала у 1936 р., було відторгнуто 24% земель, включно Східну Прусію, що увійшла до складу СРСР та Польщі. Безповорот-

одські втрати склали 7,836 млн осіб; 12 млн чоловіків перебували в полоні. Якщо в роки Першої світової війни територія Німеччини фактично не постраждала від воєнних дій, то після Другої світової війни країна була перетворена на пустелю. Такі міста, як Кельн, Дрезден, Кассель, Штутгарт, Дортмунд вціліли лише на третину; 90% квартир були повністю зруйновані, або не підлягали відбудові. Колись сучасних промислових районах Рурської області залишились не фабричні труби, а згарища. Усі 33 залізничні мости через Рейн та Вебер, 22 із 34 мостів через Дунай завалилися, частина залізничної мережі була виведена із ладу. Електро- та водопостачання працювали де-не-де і з перебоями. Спустошення країни призвели Німеччину до становища, описаного канцлером РН Вільі Брандтом в його мемуарах — в «хаос із вирв, тріщин, обвалин, будинок, полів, засіяних осколками, руїн, дивлячись на які важко собі уявити, що на їх місці колись були будинки, шматків каменю, водопровідних труб, що стирчали із землі, як посічені нутрощі потопних чудовиськ; без палива, без світла, з цвинтарем у кожному містечку, і над усім, як нерухома хмара, сморід розкладання. В цій нічийній країні жили люди. Їх життя зводилось до щоденної боротьби за їжу картоплі, шматок хліба, жменю вугілля та кілька сигарет».

Значною мірою ситуацію ускладнював приплив на розорені землі 8 млн «вигнаних» — етнічних німців із Польщі, Чехословаччини та інших країн Центрально-Східної Європи, які зобов'язані були розплатитися за злочини націонал-соціалізму своїми домівками. Ця величезна людська маса створювала конкуренцію на ринку праці, збільшувала і без того велике безробіття та дефіцит елементарних товарів. Тотальний дефіцит породжував «чорний ринок». Замість грошей товарним еквівалентом слугували сигарети, спиртне, кава, шоколад — все це за допомогою спеціальних шляхів добувалось, вимінювалось або випрошувалось в окупаційних властей, головним чином у американців. Оскільки заробітна плата напівкваліфікованого робітника складала кілька марок, а пачка сигарет, коштувала 1000 RM, зрозуміло, що більшість німців балансувало на межі життя і смерті.

Характерно характеризує ситуацію, що склалася, лідер Соціалістично-демократичного союзу Конрад Аденауер: «Я сподіваюсь, — пише він у грудні 1946 р. своєму знайомому до Швейцарії, — що більша частина німецького народу переживе цю зиму. Однак ситуація дуже серйозна і дуже сумна. Справа в тому, що жахливим

чином вирує туберкульоз, він не жаліє нікого. Станових відмінностей для нього не існує. Вони у сьгоднішній Німеччині взагалі майже зникли. Є лише одна відмінність, а саме: спроможна людина потурбувати про себе чи ні. Звичайно, ті, хто раніше належав до заможніших верств, у того більше речей, одягу, якщо його будинок... не був розбомблений, мають більш резервів, проте це єдина перевага, яка ще є...

Для адміністрації Гаррі Трумена, президента США у 1945–1953 рр., було зрозуміло, що Європа самостійно не здатна швидко звести свої ноги. Вочевидь, американські правлячі кола були занепокоєні не лише проблемами економічної відбудови Німеччини та інших європейських країн — своїх основних торговельних партнерів, але й відновлення в них демократичних режимів. У Вашингтоні зважали на реальну небезпеку того, що зубожіле населення Європи стихійно зробить вибір на користь комуністів і таким чином підпаде під контроль Сталіна. Така загроза існувала не лише для країн Східної Європи, що потрапили до радянської сфери впливу, але й для Франції та Італії, де комуністичні партії перетворилися на серйозну політичну силу, і Греції, де місцеві комуністи розв'язали громадянську війну проти легітимного уряду з метою встановлення ладу «народної демократії». Саме стримування комунізму, для якого економічна криза, масові нестатки та соціальне невдоволення були найкращим поживним ґрунтом, викликали появу доктрини Трумена та «плану Маршалла».

12 березня 1947 р. Президент США виступив перед Конгресом і зажадав від нього підтримки програми надання допомоги в розмірі 400 млн. доларів Греції й Туреччині, яким безпосередньо загрозувала комуністична експансія. Він установив пряме зв'язок між економічними й соціальними проблемами в Європі та зростанням впливу лівототалітарних ідей і запропонував збільшити фінансову допомогу іншим європейським країнам. Розвиваючи цю думку, державний секретар США Джордж Маршалл під час доповіді в Гарвардському університеті 5 червня 1947 р. оголосив про необхідність прийняття Америкою програми широкомасштабної допомоги європейським країнам із метою попередження «економічного, політичного й соціального хаосу» і відродження Європи.

Допомога пропонувалася всім державам континенту, які постраждали від війни. Проте його умови були прийнятні лише для країн з ринковою економікою, готових відкрити свої кордони зовнішнім впливам. Вони мусили погодитись з досить жорсткими

системою контролю за використанням коштів, з відмовою від подальшої націоналізації промисловості, транспорту та банків і відродженням Німеччини — індустріального серця Європи, що означало, зокрема, припинення стягнення з неї репарацій.

Москва, звісно, не могла на це погодитись. Під тиском Кремля запрошення взяти участь в загальноєвропейській конференції, що проходила з 12 липня по 22 вересня 1947 р. в Парижі, відхилило політичне керівництво Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Чехословаччини та Югославії.

«Як не парадоксально, — зазначає російський історик М.М. Навинський, — але здійснення плану Маршалла без участі й за протидії боку СРСР певною мірою влаштувало обидві сторони. Радянський Союз зберіг і затвердив свій вплив на країни Східної Європи; США та їх партнери по плану Маршалла отримали можливість для проведення комплексу заходів по стабілізації економічно-політичного становища у Західній Європі, а потім і для створення військово-політичного західного союзу».

«Програма європейської відбудови», як офіційно називався план Маршалла», почала здійснюватися з квітня 1948 р., коли Конгрес США ухвалив «Закон про допомогу іноземним державам». Закон передбачав 4-річну програму економічної допомоги, що здійснювалася через створену незабаром організацію Європейського економічного співробітництва (ОЕЕС). Приєднаними стали всі зацікавлені країни, що спільно з американськими та канадськими експертами виробляли рекомендації про розподіл фінансової допомоги. Про результати роботи можна судити з таблиці 1.

Джерело: Фишер В. Европа: экономика, общество, государство. 1914-1980. — М., 1999. — С. 297.

Як видно з наведених вище даних, із загальної суми в 12,5 млрд. доларів в абсолютному відношенні більше за інших отримали Велика Британія, Франція, Італія та Федеративна Республіка Німеччини, що офіційно приєдналася до «плану Маршалла» у грудні 1949 р., а в перерахунку на душу населення — Данія, Австрія, Греція та Норвегія. Більша частина наданих коштів — 85% була безповоротною (і 15% — у вигляді короткострокових позичок). І не так важливо, на що ці кошти використовувалися — на продукти харчування для забезпечення населення, як це було в Австрії та Західній Німеччині, чи на

Таблиця

Країна млн. дол.	Загальний обсяг,	У перерахунку на душу населення дол.
Австрія	677	97
Бельгія/Люксембург	556	67
Велика Британія	3176	63
Греція	694	89
Данія	271	64
Ірландія	146	49
Нідерланди	1079	107
Норвегія	254	78
Португалія	50	6
ФРН	1389	28
Франція	2706	65
Швеція	107	15
Югославія	109	7

засоби виробництва, як у Франції, або переважно на фінансування крупної програми соціальних реформ, як у Великій Британії. Головне те, що звільнялися власні ресурси для інших господарчих потреб, що дозволило за кілька років відновити економічний потенціал Західної Європи, причому на новій технологічній основі. Як свідчать дані статистики, за роки «маршаллізації» (1948–1951) валовий продукт західноєвропейських країн зріс на 32,5%. Найвищі довоєнні рівні ВВП були досягнуті у Франції вже 1949 року, в Італії — 1950 р., а в Австрії та ФРН — 1951 року. Надалі, у 1950–60-ті рр., за темпами економічного зростання та продуктивності праці західноєвропейські країни значно випереджали США, хоча так і не змогли наздогнати їх за основними економічними показниками.

Таким чином, «план Маршалла», що надав необхідні стартові поштовхи європейській економіці, допоміг усунути вузьких місць, модернізувати виробничі процеси, перш за все у ФРН, поживавив міжнародну торгівлю. В соціальній обл

Програма європейської відбудови» була схожа на «Новий курс» Рувельта й дала аналогічні результати: економіка була стабілізована, черги в магазинах зникли, безробіття скоротилось, інфляціонізм у Західній Європі було врятовано.

Повоєнний капіталізм у Західній Європі різко відрізнявся від індустріального суспільства 20–30-х рр. Після 1945 р. політичною елітою були зроблені серйозні висновки з досвіду попередніх десятиліть. Головний з них полягав в усвідомленні необхідності державного регулювання соціальних та економічних процесів, щоб запобігти причинам, які призвели до «Великої депресії» 1929–1933 рр. і пов'язаних з нею потрясінь.

Чи не першим, хто дійшов такого висновку, був відомий англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883–1946). На відміну від свого основного опонента, апологета вільного підприємництва Фрідріха фон Хайека, Кейнс вважав можливим навіть необхідним втручання в ті ланки ринкової системи, де механізм саморегуляції не спрацьовує або спрацьовує недостатньо ефективно. Таке втручання, вважав він, необхідне в інтересах розвитку виробництва, досягнення максимальної зайнятості населення, вирішення проблем соціального захисту тієї його частини, котра насправді її потребує. Американський соціолог Джон Брук доволі влучно підкреслив особливості кейнсіанського підходу, її відмінність від класичної та марксистської політичної економії: «Кейнс, — писав він, — втілює у собі гегелівську тріаду тезис — антитезис — синтез), таку дорогу серцю К. Маркса. Сміт виступав за повне панування капіталу і проти державного втручання, Маркс — за повний державний контроль і проти свободи капіталу, а Кейнс — за капіталізм, що керується державою... Сміт та Маркс були перш за все економістами епохи промисловості, Кейнс же геніально передбачив необхідність переходу на новий етапі до нових часів, часів достатку».

У 1940–60-ті рр. кейнсіанські принципи постійної корекції діючого ринкового механізму за допомогою державного втручання в економіку та соціальну сферу були визнані всіма найбільш впливовими громадсько-політичними рухами Заходу і стали в основу моделі «держави загального добробуту» («Welfare State»). Цей термін 1941 р. вперше застосував архієпископ Кентерберійський Вільям Темпл, хоча хронологічно дуже важко визначити дату народження соціальної держави. Як неможливо точно

назвати країну, де вона вперше виникла. Її формування розпочалося ще в останні десятиріччя XIX ст. — згадаймо хоча б політику Бісмарка або британське законодавство 1870–80-х рр. Виступ німецьких пролетарів та англійських фабрікантів мав доволі значний вплив на уряди, які визнали, що державі доцільно взяти на себе роль реформатора і таким чином відібрати у соціал-демократів зброю проти панівної буржуазії в цілому і капіталізму зокрема. Однак Другої світової війни соціальні допомоги були швидше сферою благодійних організацій та церкви, аніж обов'язком держави. Зміна на користь останньої позначився лише після світової економічної кризи 1929–1933 рр. — з політикою «Нового курсу» у США, «Народного фронту» у Франції і соціал-демократичного уряду у Швеції.

Та все ж родоначальником нової моделі слід вважати повоєнну Велику Британію, принаймні так вважає більшість дослідників. Лейбористи, що впевнено перемогли на парламентських виборах 1945 року, перетворили теорію «держави загального добробуту» в серію практичних заходів. Саме тоді, у другій половині 40-х рр. на Британських островах склалася єдина національна система громадського обслуговування, що охоплювала соціальне страхування, охорону здоров'я, освіту та забезпечення житла. В її основу було покладено опубліковану ще в роки війни доповідь відомого англійського економіста-кейнсіанця Вільяма Беверіджа (1879–1963), що висунув три головні принципи організації цієї системи:

- *загальнодоступність*, тобто охоплення усіх категорій людей, які потребують допомоги;
- *універсальність* — страхування від усіх можливих випадків втрати заробітку;
- *одноманітність* — однаковий для усіх розмір пенсій та допомоги.

На думку Беверіджа, «від люльки до могили» громадянська «держави добробуту» повинні перебувати під її захистом і гарантований рівень прибутку, необхідний для підтримки життя у випадку втрати заробітку, старості чи хвороби. Тим же, хто прагне забезпечити собі більш високий стандарт, надавалося право скористатися іншим, приватним видом страхування.

Інституційна структура британської «держави добробуту» була запроваджена серією законодавчих актів, починаючи з закону про освіту 1944 р., що надавав більш-менш рівні можливості усім громадянам; 1945 р. був ухвалений закон про сімейні допомог

1946 р. — про національне страхування хворих, безробітних, вдів, вдовців, пенсіонерів, вагітних жінок, 1948 р. — про організацію національної служби охорони здоров'я. Останній вперше в історії Англії передбачав принцип безплатної медичної допомоги населенню, за виключенням послуг дантистів та офтальмологів. Для повноти картини слід додати значний внесок уряду Клемент Атлі (1945—1951) у вирішення житлової проблеми: лише до кінця 1948 р. у Сполученому Королівстві було побудовано понад 850 тис. многоквартирних будинків, що за помірну платню передавалися муніципалітетами у користування родинам робітників та інших категорій трудящих.

Отже, у Великій Британії програма «держави добробуту» охопила всі групи населення й спочатку відзначалася простотою, національністю й широкою підтримкою народних мас. Система соціального страхування збільшила до 23 млн чол. кількість осіб, які мали право на різні види пенсій та допомоги. І хоча їх розміри були невеликі, ця реформа все ж була величезним кроком вперед соціальної політики британської держави. Характерно, що консервативні уряди, які 1951—1964 рр. управляли країною, соціальні форми лейбористів залишили без суттєвих змін.

Невдовзі парламенти та уряди й інших індустріально розвинутих країн теж пішли на збільшення бюджетних коштів для потреб соціального маневрування, причому головними ініціаторами соціальних реформ у Західній Європі виступали соціал-демократичні партії або християнська демократія. Золотим віком соціальної держави прийнято вважати період з кінця 40-х до середини 70-х рр. ХХ ст. — час, коли економічний бум викликав значений попит на робочу силу, що супроводжувалось зростанням заробітної плати й піднесенням суспільного добробуту. Досягнення добробуту громадян, як головне завдання «Welfare State», забезпечувалося завдяки проведенню державної політики в наступних напрямках:

— господарська діяльність шляхом різних форм регулювання економіки, зокрема проведення державної політики «державної зайнятості» та запобігання економічним кризам;

— соціальна діяльність, яка включала в себе піклування про здоров'я громадян, соціальне страхування, організацію системи освіти, науки, інші заходи держави;

— діяльність в сфері перерозподілу національного доходу, завдяки чому досягався розвиток широкої системи соціальних послуг.

У залежності від співвідношення цих та деяких інших індикаторів та ознак, фахівці виділяють три головні моделі «держави добробуту»: ліберальна, консервативно-корпоративна і соціал-демократична. До першої категорії у Західній Європі відносять Велику Британію і Швейцарію; до другої — ФРН, Францію, Італію; до третьої — Швецію, Норвегію, Данію та інші. Останню, «скандинавську модель», інколи називають «функціональним соціалізмом» на підставі, що демократична держава здійснює функції перерозподілу національного доходу з метою максимального забезпечення соціальної справедливості й викорінення бідності. Однак, попри усі відмінності названих моделей, суть у них єдина: зростання соціальної сфери під патронатом держави.

Важливою складовою «держави добробуту» стала така система державного регулювання трудових стосунків. Були встановлені правові рамки взаємодії профспілок і підприємств, що забезпечило їх партнерство. При виникненні спірних питань державні органи, як правило, брали на себе роль арбітра, всіляко сприяючи укладанню колективних договорів між ними. Крім того, трудове законодавство надало найманим працівникам низький рівень гарантій щодо зайнятості, найму та звільнень, що значно пом'якшило соціальну напругу в суспільстві. Протириччя між зарплатою та трудом та капіталом, звичайно, залишилося, але набуло законної форми регульованих і тому менш руйнівних форм.

Умовою становлення «держави добробуту» було сприятливе економічне становище в країнах Заходу, не в останню чергу зумовлене низькими цінами на нафту. Протягом 1950–1973 років ВНП Великої Британії, наприклад, зростав середніми темпами 2,5% на рік, Франції — 4%, Німеччини — 4,9%, Італії — 5,5%. Приплив фінансових надходжень до державних бюджетів дозволяв здійснювати досить значні витрати на соціальні програми. Вагомо зросла й реальна заробітна плата тих, хто працював наймом: у Великій Британії в 1,6 рази; в Італії — в 2,1 рази; у Франції — в 2,3 рази, в ФРН — в 2,8 рази за 1950–1970 роки. Ці десятиліття характеризувалися майже повною зайнятістю навіть нестачею трудових ресурсів, що покривалася за рахунок емігрантів (по 110 тис. чол. на рік). Відчутно збільшився рівень споживання, наочним виявом чого стали мережі супермаркетів. В усіх розвинутих країнах, удосконалилась його структура. Меншу частку у ньому посідали витрати на харчування, як

кого значно покращалась, і все більше на товари довготривалого користування та задоволення інтелектуальних потреб. Безперечний факт — майже стовідсоткова наповнюваність домашніх господарств робітників та службовців холодильниками, телевізорами, телефонами, різноманітною побутовою технікою, радіоелектронікою, про що пересічний радянський споживач міг лише мріяти. Автомобіль теж перестав бути розкішшю, доступною для всіх. Якщо у 1950 р. на кожні 1000 мешканців ФРН припадало 1 авто, в 1960 р. — 79, то в 1970 р. — 236, а в 1989 — 487.

Певною мірою сприяла становленню «держави добробуту» і «холодна війна». Згідно з політикою «стримування», Захід повинен був прагнути до створення справедливого і благополучного суспільства, щоб убезпечити себе від проникнення підіривних комуністичних ідей. І хоча остаточно ліквідувати проблему бідності не вдалося, проте на початок 1970-х рр. обличчя західноєвропейських націй визначав «середній клас»*, що включав в себе дрібних та середніх підприємців, менеджерів, викладачів університетів та коледжів, журналістів й інших інтелектуалів, держслужбовців, професійних військових, середокваліфікованих робітників та більшу частину фермерів. Ця численна група складала від 1/2 до 2/3 населення розвинутих країн і стала своєрідним гарантом демократії, відтісняючи на периферію громадського життя різні екстремістські рухи та тенденції. Разом з тим, споживчі запити середньо забезпечених країн населення значною мірою визначали розвиток економіки, структуру й темпи її зростання, технічне оновлення виробництва. Хоча, звичайно, критикувати західне «суспільство масового виробництва» за стандартизацію товарів, звичок і потреб, «виродження» людини речами і рекламою, бездумну погоню за новизною, захоплення маскультурою... Однак те, що сотні мільйонів людей за короткий термін змогли вирватися із злигоднів й перейти до життя у достатку, є одним із найбільших досягнень людської історії.

У останній чверті ХХ ст. «держава добробуту» пережила певну кризу: стагнація економіки у 1974 — 1982 рр., зростання безробіття. У останнім часом соціологи поділяють середній клас на старий середній клас (наприклад, власники малого бізнесу), верхній середній клас (менеджери та спеціалісти високої кваліфікації) і нижній середній клас (службовці в офісі, медсестри тощо).

безробіття й демографічні проблеми зменшили можливість фінансування соціальної сфери. Під впливом цих та деяких інших чинників десь на межі 1970-х — 80-х рр. стала змінюватися філософія соціального захисту, що призвело до виникнення альтернативи «державі загального добробуту» у вигляді «державних можливостей». Остання дає перевагу не матеріальній допомозі слабозабезпеченим верствам населення, а розвитку індивідуальних здібностей і професійних знань у представників «нижчого класу» через різноманітні освітні програми та курси перекваліфікації. Це дає можливість людям подолати залежність від державних програм допомоги, що часто-густо підривали стимул до праці, і самостійно забезпечувати рівень життя вище мінімальної бідності. Звичайно, нова модель соціального захисту існує лише як тенденція. Вона більш характерна для Сполучених Штатів Америки, ніж для континентальної Європи. Попри всі труднощі у Старому світі Welfare state витримала випробування на міцність, адаптувавшись до нових умов постіндустріального суспільства за стандарти Європейського Союзу.

Л і т е р а т у р а

1. Бульбенюк С. Держава «загального добробуту» і цінності поіндустріального суспільства // Людина і політика. — 2001. — № 1.
2. Бурджалов Ф.Э., Гришин И.В., Сванидзе З.Я., Соболева И. Типы социальной политики: концепция, практика // Общество и экономика. — 1997. — № 1–2.
3. Ван дер Вее Г. История мировой экономики. 1945–1990 М., 1994.
4. Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в XX веке // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1.
5. Гордієнко О. Західноєвропейський досвід соціальної держави // Людина і політика. — 2000. — №№ 5–6.
6. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика — К., 1999.
7. Западноевропейские модели социально-экономического развития. — М., 2000.
8. Иноземцев В. Восставшая из пепла: европейская экономика в XX веке // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1.

- Иноземцев В., Кузнецова Е. Социодинамика хозяйственных систем в XX веке // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1.
- История Европы / А. Жак, Б. Йохан, Б. Ирси и др. — М., 1996.
- Каргалов М.В. От социальной идеи к социальной интеграции. — М., 1999.
- Красильщиков В.А. Превращение доктора Фауста (развитие человека и экономический прогресс Запада). — М., 1994.
- Мацонашвили Т. Проблемы перестройки социального государства в Западной Европе // Pro et Contra. — 2001. — Т.6. — № 3.
- Наринский М.М. СССР и план Маршалла: По материалам Архива Президента Российской Федерации // Новая и новейшая история. — 1995. — № 3.
- От аграрного общества к государству благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг. — М., 1998.
- Савченко П. Актуальный ли план Маршалла? // Свободная мысль. — 1993. — № 10.
- Социальная рыночная экономика в Германии и экономическая трансформация в России. — М., 1996.
- Социальное государство в Западной Европе. — М., 1999.
- Социальное обеспечение в странах Запада: Франция. ФРГ. Италия. — М., 1994.
- Социальное рыночное хозяйство: история, концепции, Итоги. — М., 1990.
- Устиян И. Кейнсианство — доктрина регулируемой рыночной экономики // Экономист. — 1996. — № 6.
- Фишер В. Европа: экономика, общество и государство. 1917-1980. — М., 1999.
- Шенаев В.Н. Особенности экономического развития Западной Европы. — М., 1993.
- Шенаев В.Н. Послевоенное экономическое развитие // Европа: вчера, сегодня, завтра. — М., 2002.
- Шлехт О. Благосостояние для всей Европы на основе наступления рыночного хозяйства. — М., 1996.
- Шумпер Й. Капитализм. Социализм. Демократия. — М., 1995.
- Эволюция теории и практики «государства благосостояния» 1980-х гг. — М., 1991.